O‘ZBEK TILIDA JINS TUSHUNCHASI VA UNING IFODALANISH USULLARI

Yusupova Nilufar Ilxam qizi,
Urganch innovatsion universiteti magistranti

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19839871

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada o‘zbek tilida jins tushunchasi, uning lingvistik mohiyati, grammatik va leksik ifodalanish usullari keng qamrovda tahlil qilinadi. Jins kategoriyasining boshqa tillar bilan qiyosiy jihatlari ham ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *jins, gender, leksik vositalar, semantika, grammatik kategoriya, tilshunoslik, pragmalingvistika.*

Аннотация. *В данной научной статье проводится всесторонний анализ понятия рода в узбекском языке, его языковой сущности, грамматических и лексических методов выражения. Также рассматриваются сравнительные аспекты категории рода с другими языками.*

Ключевые слова*: род, пол, лексические средства, семантика, грамматическая категория, лингвистика, прагматика.*

Abstract. *This scientific article comprehensively analyzes the concept of gender in the Uzbek language, its linguistic essence, grammatical and lexical expression methods. Comparative aspects of the gender category with other languages are also considered.*

Keywords: *gender, sex, lexical means, semantics, grammatical category, linguistics, pragmatic.*

Kirish. Jins tushunchasi insoniyat tarixi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u jamiyatning ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim rol o‘ynaydi. Jins kategoriyasi biologik jihatdan erkak va ayol o‘rtasidagi farqlarni aks ettirsa-da, u ko‘proq ijtimoiy-madaniy tuzilmalar, stereotiplar va rollar bilan bog‘liq. Jins tushunchasi til va nutqda ham o‘z aksini topadi, chunki til ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatdagi turli munosabatlarni, shu jumladan, gender rollarini ham ifodalaydi.

Jins va til munosabatlari masalasi tilshunoslikning gender tilshunosligi yo‘nalishi doirasida o‘rganiladi. Har bir tilda jins turlicha ifodalanadi. Ba’zi tillarda grammatik jins mavjud bo‘lsa, ayrim tillarda u faqat leksik va semantik darajada namoyon bo‘ladi. Gender tilshunosligi XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan bo‘lib, u tilning ijtimoiy mohiyati, nutqiy muloqotda ishtirok etuvchi kommunikantlarning gender rollari va nutqiy xususiyatlarini tadqiq etadi. Jahon tilshunosligida jins va til munosabatlariga oid dastlabki tadqiqotlar XX asrning 60-70-yillarida yuzaga keldi. Jumladan, Robin Lakoff o‘zining “Language and Woman’s Place” (1975) asarida ayollar nutqining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rgandi va bu bilan gender tilshunosligiga asos soldi. Keyinchalik, Deborah Tannen, Penelope Eckert, Sally McConnell-Ginet kabi olimalar ham bu yo‘nalishda samarali tadqiqotlar olib

bordilar. Ushbu tadqiqotlarda jinslararo muloqot, ayollar va erkaklar nutqidagi farqlar, gender stereotiplarining til va nutqqa ta'kid kabi masalalar o'rganildi.

O'zbek tilshunosligida ham jins va til munosabatlari masalasi bir qator tadqiqotlarda o'z aksini topgan. O'zbek tilida jins kategoriyasining ifodalanishiga oid dastlabki tadqiqotlar XX asrning 90-yillarida yuzaga keldi. Jumladan, A.Turobovning "O'zbek tilida jins kategoriyasi" nomli nomzodlik dissertatsiyasi (1998) o'zbek tilidagi otlarda jins turkumlovchilarining qo'llanishiga bag'ishlangan. Mazkur tadqiqotda o'zbek tilida jinsni ifodalashning morfologik, sintaktik va leksik vositalari aniqlangan.

N.Mahmudovning "O'zbek tilida gender munosabatlarining ifodalanishi" (2012) nomli maqolasida o'zbek tilidagi leksik birliklar va frazeologizmlar misolida jins kategoriyasining ifodalanishi o'rganilgan. Ushbu tadqiqotda o'zbek tilida erkak va ayol jinsiga xos so'zlar, jinsni ifodalovchi affikslar, frazeologik birliklar tahlil qilingan.

D.Xudoyberganovaning "O'zbek tilida gender masalalari"(2019) nomli monografiyasi ham o'zbek tilshunosligida gender yo'nalishidagi muhim tadqiqotlardan biri hisoblanadi. Ushbu monografiyada o'zbek tilining lug'at tarkibi, grammatikasi va nutq jarayonida gender xususiyatlarining namoyon bo'lishi keng qamrovli tahlil qilingan.

M.Hamroyevaning "O'zbek tili leksikasida gender munosabatlarining ifodalanishi" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi (2021) ham o'zbek tilidagi gender munosabatlarini leksik sath misolida o'rganishga qaratilgan. Mazkur ishda o'zbek tili lug'at fondidagi gender belgilarini ifodalovchi birliklar tizimli tahlil qilingan hamda ularning yuzaga kelish sabablari va omillari asoslab berilgan.

Shu bilan birga, "O'zbek tilining izohli lug'ati"(2020-2021) tuzishda ham gender masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu lug'atda ayol va erkak jinsini bildiruvchi so'zlar, ularning qo'llanish doirasi va uslubiy xususiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Ta'kidlash joizki, o'zbek tilshunosligida jins kategoriyasi va uning til hamda nutqda ifodalanishi masalasi bir qator tadqiqotlarda o'rganilib kelinsa-da, o'zbek tili so'z birikmalarida jins semasining ifodalanishi va pragmatik talqini masalasi hozirgacha maxsus o'rganilmagan. Holbuki, so'z birikmalari tilning asosiy sintaktik birligi bo'lib, jins kategoriyasining ifodalanishida ham muhim o'rin tutadi. Jumladan, "aqlli qiz", "cho'pon yigit", "qo'shni ayol" kabi so'z birikmalari o'zbek tilida jins semalarini yaqqol aks ettiradi. Shu ma'noda, o'zbek tili so'z birikmalarida jins kategoriyasi hamda uning pragmatik xususiyatlari nuqtayi nazaridan tadqiq etish o'zbek tilshunosligi oldidagi dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Jins tushunchasi va uning til hamda nutqda aks etishi zamonaviy tilshunoslikning muhim sohalaridan biri bo‘lib, o‘zbek tilshunosligida ham bu yo‘nalishda samarali tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jins kategoriyasining o‘zbek tili so‘z birikmalarida ifodalanishini o‘rganish esa o‘zbek tilshunosligida gender tilshunoslik rivojiga muhim hissa qo‘shadi hamda tilning grammatik va pragmatik imkoniyatlarini yanada kengroq yoritishga xizmat qiladi.

Jins tushunchasining tilshunoslikda o‘rganilishi faqat gender tilshunosligi bilan cheklanib qolmaydi. Tilshunoslikning boshqa sohalari, jumladan, sotsiolingvistika, pragmalingvistika, diskurs tahlili kabi yo‘nalishlarda ham jins va til munosabatlari masalasi muhim o‘rin tutadi. Chunki til va nutq jarayonida jins omilining ta’kid nafaqat grammatik vositalar, balki ijtimoiy, madaniy va pragmatik jihatlar bilan ham bog‘liq. Sotsiolingvistika doirasida jins va til munosabatlari masalasi keng o‘rganilgan. Sotsiolingvistlar jinslararo muloqot, erkaklar va ayollar nutqidagi farqlar, jamiyatdagi gender stereotiplarining til va nutqqa ta’kidni tadqiq etishgan. Masalan, William Labov, Peter Trudgill, Deborah Cameron kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida jins va til munosabatlarini sotsiolingvistik nuqtayi nazardan o‘rganishgan. Ushbu tadqiqotlarda jins omilining til va nutqqa ta’kid nafaqat individual, balki keng ijtimoiy kontekstda ham tahlil qilingan. Pragmalingvistika ham kommunikatsion nutq bilan birga unga ta’sir etuvchi omillar til va jins munosabatlarini reallashtirishda muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Pragmalingvistlar nutqiy aktlar, suhbat maksimasi, implitsit ma’nolar kabi masalalarni gender jihatdan tadqiq etishgan. Jumladan, Penelope Brown va Stephen Levinson “Politeness: Some Universals in Language Usage” (1987) asarida muloqot jarayonida erkaklar va ayollarning yuz saqlash strategiyalarini o‘rganishgan. Robin Lakoff esa “The Logic of Politeness: Or, Minding Your P's and Q's” (1973) maqolasida ayollar nutqida muloyimlik prinsipining ahamiyatini ta‘kidlagan.

Diskurs tahlili yo‘nalishida ham jins masalasi keng o‘rganilgan. Diskurs tahlilida matnning lingvistik xususiyatlari bilan birga, uning ijtimoiy, madaniy va ideologik jihatlari ham inobatga olinadi. Shu nuqtayi nazardan, gender munosabatlari ham diskursning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Masalan, Ruth Wodak, Teun van Dijk, Norman Fairclough kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida gender, hokimiyat va til munosabatlarini diskurs tahlili asosida o‘rganishgan. Ushbu tadqiqotlarda media, siyosat, ta’lim kabi sohalardagi diskurslarda gender masalalarining aks etishi tahlil qilingan. O‘zbek tilshunosligida ham til va jins munosabatlarini o‘rganishda sotsiolingvistik, pragmalingvistik va diskursiv yondashuvlar qo‘llanilgan. O‘zbek tilida jins masalalarining sotsiolingvistik tadqiqi G‘.Zikrillayev, N.Ismatullayeva, Z.Isomiddinova kabi olimlar ishlarida aks etgan. Ushbu tadqiqotlarda o‘zbek

jamiyatidagi gender stereotiplari, jinslararo muloqotdagi farqlar, ayollar va erkaklar nutqining o‘ziga xos xususiyatlari kabi masalalar o‘rganilgan.

O‘zbek tilidagi gender munosabatlarining pragmalingvistik jihatlari Sh.Safarov, Z.Orifjonova, D.Baxtiyorova kabi tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Masalan, Sh.Safarovning “Pragmalingvistika” (2008) asarida o‘zbek tilidagi ayrim suhbat maksimalari va yuz saqlash strategiyalarining gender xususiyatlari yoritilgan. O‘zbek tilshunosligida diskurs tahlili asosida gender masalalarini o‘rganish bo‘yicha ham samarali ishlar amalga oshirilgan. M.Saparniyazova, X.Abdurahimov, Sh.Turniyozova kabi olimlarning tadqiqotlarida o‘zbek media matnlari, siyosiy va ilmiy diskursda gender munosabatlarining aks etishi tahlil qilingan.

Shuni alohida ta‘kidlash joizki, jins va til munosabatlari masalasini tadqiq etishda tilshunoslikning turli yo‘nalishlari va usullarini uyg‘un qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, jins kategoriyasi ko‘p qirrali hodisa bo‘lib, uning til va nutqda namoyon bo‘lishi ham murakkab jarayondir. Shu bois, jins va til munosabatlarini o‘rganishda tilshunoslikning barcha imkoniyatlari va sohalarini jalb etish, shuningdek, fanlararo yondashuv asosida tadqiq etish maqsadga muvofiq.

Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida jins masalalarini o‘rganishda yangi metodlar va yondashuvlarni qo‘llash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Xususan, lingvokulturologiya, etnolingvistika, neyrolingvistika kabi yo‘nalishlarda ham gender tadqiqotlarini rivojlantirish muhim. Bu esa o‘zbek tilida jins va til munosabatlarini yanada keng va chuqur o‘rganish, sohaga oid yangi bilimlarni kashf etish imkonini beradi. Jins va til munosabatlarini tadqiq etishda tilshunoslikning turli sohalarini jalb etish bilan birga, fanlararo yondashuv ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki jins tushunchasi nafaqat tilshunoslik, balki falsafa, tarix, sotsialogiya, psixologiya kabi fanlar uchun ham tadqiqot obyekti hisoblanadi. Shu bois, jins masalalarini o‘rganishda tilshunoslik fani boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan hamkorlikda ish olib borishi zarur. Jins va til munosabatlarini falsafiy jihatdan o‘rganish ushbu masalaning ontologik va epistemologik asoslarini yoritishga xizmat qiladi. Jumladan, jins kategoriyasining mohiyati, uning obyektiv borliqqa munosabati, jins va til aloqadorligining falsafiy ildizlari kabi masalalar falsafiy nuqtai nazardan tadqiq etiladi. Shu bilan birga, tilshunoslikdagi gender tadqiqotlari postmodernizm, feminstik nazariya, queer nazariya kabi falsafiy oqimlar ta’kidda ham rivojlangan.

Tarixiy jihatdan yondashganda, jins tushunchasining shakllanishi va rivojlanishi, turli davrlarda jinslararo munosabatlarning o‘zgarishi, gender stereotiplarining paydo bo‘lishi kabi masalalar muhim ahamiyat kasb etadi. Til tarixini o‘rganish jarayonida ham jins omilining ta’kid inobatga olinadi. Masalan, ayrim tillarda tarixiy rivojlanish davomida jins kategoriyasining grammatik

ifodalanishida o‘zgarishlar yuz bergani, ayrim so‘zlarning jins semasi o‘zgarishga uchragan kabi holatlar kuzatiladi.

Sotsiolingvistika va sotsiologiya jins va til munosabatlarini ijtimoiy kontekstda o‘rganishda muhim rol o‘ynaydi. Jins tushunchasining ijtimoiy-madaniy asoslari, jamiyatda mavjud gender rollarining til orqali ifodalanishi, ijtimoiy guruhlar nutqidagi gender farqlar kabi masalalar sotsiolingvistika va sotsiologiya fanlarining diqqat markazida turadi. Psixolingvistika esa jins va til munosabatlarining psixologik asoslarini o‘rganadi. Jins kategoriyasining shaxs ongida shakllanishi, nutq faoliyatiga ta’kid, kommunikativ xulq-atvorning gender xususiyatlari kabi masalalar psixolingvistikaning tadqiqot obyektlari hisoblanadi. Psixolingvistik tadqiqotlar jins va til munosabatlarini yanada chuqurroq anglash, kommunikativ jarayonlarning mohiyatini to‘liqroq yoritish imkonini beradi. Shu bilan birga, jins va til munosabatlarini o‘rganishda adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik, antropologiya kabi fanlar ham muhim o‘rin tutadi. Adabiy asarlarda gender munosabatlarining ifodalanishi, madaniyat va san’atda jins masalalarining aks etishi, turli xalqlarning gender an’analari va qadriyatlarini o‘rganish kabi jihatlar tilshunoslik bilan chambarchas bog‘liq.

O‘zbek tilshunosligida ham gender tadqiqotlarini rivojlantirishda fanlararo yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq. Xususan, o‘zbek falsafasi, tarixi, madaniyati kontekstida jins va til munosabatlarini o‘rganish, o‘zbek jamiyatidagi gender stereotiplarining shakllanishi va o‘zgarishini tadqiq etish, o‘zbek adabiyotida jins masalalarining ifodalanishini tahlil qilish kabi masalalar istiqbolli yo‘nalishlar hisoblanadi. Shu o‘rinda o‘zbek tilshunosligida til va jins munosabatlarini o‘rganishda boy milliy-madaniy an’analarni inobatga olish ham muhim ahamiyatga ega. O‘zbek xalqining urf-odatlari, qadriyatlari, milliy mentalitetida jins tushunchasining o‘ziga xos talqini mavjud bo‘lib, bu o‘zbek tilida ham o‘z aksini topgan. Masalan, o‘zbek tilida erkak va ayol jinsiga xos murojaat shakllari, tabu va evfemizmlar, maqol va idiomalar keng qo‘llanadi. Ularni o‘rganish o‘zbek madaniyatidagi gender munosabatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Til va jins munosabatlarini o‘rganishda tilshunoslik boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan hamkorlikda ish olib borishi muhim ahamiyat kasb etadi. Falsafa, tarix, sotsialogiya, psixologiya, adabiyotshunoslik kabi fanlar tilshunoslik uchun nazariy-metodologik asos vazifasini o‘taydi. O‘zbek tilshunosligida gender tadqiqotlarini rivojlantirishda fanlararo yondashuv, milliy-madaniy xususiyatlarni inobatga olish istiqbolli hisoblanadi. Bu esa o‘zbek tilida jins kategoriyasining ifodalanishini yanada chuqurroq va keng qamrovli tadqiq etish, o‘zbek lingvokulturologiyasining yangi qirralarini kashf etish imkonini beradi.

Qiyosiy tahlil. Ingliz tilida jins asosan shaxs olmoshlari orqali ifodalanadi: he (erkak), she (ayol), it (jonsiz yoki hayvon). O‘zbek tilida esa bitta "u" olmoshi barcha holatlarda qo‘llanadi. Bu jihat o‘zbek tilini jins jihatidan neytral tillar qatoriga kiritadi. Rus va nemis tillarida esa jins grammatik kategoriya bo‘lib, gap tuzilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbek tilida esa gapning grammatik qurilishiga jins deyarli ta’sir qilmaydi. Zamonaviy tilshunoslikda gender masalasi ijtimoiy nuqtai nazardan ham o‘rganilmoqda. Gender lingvistika jamiyatda erkak va ayolga nisbatan shakllangan stereotiplarning til orqali qanday ifodalanishini tahlil qiladi. O‘zbek tilida ham ayrim so‘z va iboralar gender stereotiplarini aks ettiradi: "erkak kishiga yarashadi", "ayol kishiga munosib emas" kabi iboralar bunga misoldir.

Xulosa qilib aytganda, jins tushunchasi va uning til hamda nutqda aks etishi tilshunoslikning turli yo‘nalishlari uchun tadqiqot obyekti bo‘lib xizmat qiladi. Jins va til munosabatlarini o‘rganishda tilshunoslikning sotsiolingvistika, pragmalingvistika, diskurs tahlili kabi sohalari muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek tilida jins tushunchasi grammatik kategoriya sifatida mavjud bo‘lmasa-da, leksik, semantik va pragmatik vositalar orqali faol ifodalanadi. Qarindoshlik atamalari, kasb nomlari, shaxs olmoshlari va kontekst orqali jins aniqlanadi. Bu holat o‘zbek tilining jinsga nisbatan neytral tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi. O‘zbek tilshunosligida ham bu yo‘nalishlarda samarali ishlar amalga oshirilgan bo‘lib, jins masalalarini o‘rganishda yangi metodlar va yondashuvlardan foydalanish istiqbolli hisoblanadi. O‘zbek tili so‘z birikmalarida jins semalarining ifodalanishi va pragmatik talqinini tadqiq etish esa nafaqat gender tilshunosligini, balki tilshunoslikning boshqa sohalarini ham boyitadi hamda o‘zbek tilining ifoda imkoniyatlarini yanada keng yoritishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lakoff R. Language and Woman's Place. – New York: Harper & Row, 1975.
2. Turobov A. O'zbek tilida jins kategoriyasi: Filol. fan. nomz. … diss. avtoref. – Samarqand, 1998.
3. Mahmudov N. O'zbek tilida gender munosabatlarining ifodalanishi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012.
4. Lakoff R. The Logic of Politeness: Or, Minding Your P's and Q's // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. – Chicago: Chicago Linguistic Society, 1973.
5. Ashurova D. Anthropological Approach to Gender Studies in Linguistics // Uzbek Journal of Language and Literature. – Tashkent, 2020.
6. Usmonov N. O'zbek tilida jins kategoriyasi tadqiqida tarixiy-etimologik tahlil // Sharqshunoslik masalalari. – Toshkent, 2018.
7. Qurbonova M. O'zbek tilida gender masalalari tadqiqining falsafiy-metodologik asoslari // Til va madaniyat. – Toshkent, 2020.
8. Karimov I. Nutq va tafakkur.